

розмірковування щодо оцінки позиції Москви французького історика Н.Верта. На його думку, Радянський Союз сам волів би взяти участь у Мюнхенській конференції, але його туди не запросили. Політичні процеси в СРСР, чистка в лавах Червоної Армії, зазначає Н. Верт, остаточно переконали як французів, англійців, так і німців, що Радянський Союз переживає серйозну внутрішню кризу, яка на певний час позбавила його можливості відігравати вирішальну роль на міжнародній арені. А тому, розробляючи свої плани по відношенню до Чехословаччини, Гітлер категорично відкидав будь-яку можливість воєнної реакції на це з боку Радянського Союзу через пануючий в країні хаос, викликаний чисткою військових і політичних кадрів. На кінець 1938 року, підкреслює автор, зовнішньополітичне становище СРСР було слабшим, ніж будь-коли.¹⁷ З чим важко не погодитися.

Властива для французької історіографії точка зору щодо місця СРСР в європейському просторі і подіях навколо Чехословаччини проглядається в праці Ж.-Б. Дюрозеля „Історія дипломатії від 1919 року до наших днів” (К., 1995).

Наведений вище історіографічний аналіз праць, присвячених радянсько-чехословацьким відносинам в кінці 30-х років ХХ ст., показує різні, часто-густо полярні підходи до оцінки місця СРСР в міжнародних відносинах в 1938 році. Зрозуміло одне: кожна з країн намагається виправдати свою позицію, применшити власну вину у трагічній долі Чехословаччини, звинуватити супротивну сторону в пасивності чи навіть агресивності. Але ж від цього страждає істина. А коли так, то дану наукову проблему не слід вважати вичерпаною. Тільки неупереджений, глибокий аналіз нових історичних документів і фактів дасть можливість об'єктивно підійти до оцінки цієї гострої наукової і політичної проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Документы и материалы кануна второй мировой войны. 1937-1939. – М., 1981. – В 2-х т.; Год кризиса. 1938-1939. Документы и материалы. – М., 1990. – Т. 1-2; Документы по истории Мюнхенского сговора . 1937-1939. – М., 1979; История международных отношений и внешней политики СССР. 1917- 1987. – М., 1987. – Т. 1-3; Поцелуев В.А. Внешняя политика СССР в канун и в годы Великой Отечественной войны. – М.,1995; Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии. 1939-1941. – М., 1992; Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. – М., 1991. – Т. 1-2; 2. Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней. – М., 1988. – С. 357; 3. Новейшая история Отечества. ХХ век. В 2 т. Т. 2. – М., 1999. – С. 93-94; 4. Советско-чехословацкие отношения между двумя войнами. 1918-1939. Из истории государственных, дипломатических, экономических и культурных связей.- М., 1968; 5. Прасолов С.И. Чехословакия в европейской политике.1935-1938 гг. – М., 1989; 6. Цветков Г.М. Міжнародні відносини і зовнішня політика СРСР. 1917-1945 рр. – К., 1997; Петерс И.А. СССР, Чехословакия и европейская политика накануне Мюнхена. – К., 1971; Кізченко А.Ф. Напередодні трагедії: 3 історії зовнішньої політики Чехословаччини (1935-1938 рр.). – К., 1971; 7. Ивашин И.Ф. Очерки истории внешней политики СССР. – М., 1958; Фомин В.Т. Агрессия фашистской Германии в Европе (1938-1939 гг.). – М., 1963; 8. Борисов Ю.В. Советско-французские отношения (1924-1945 гг.). – М., 1964; Волков В.К. Мюнхенский сговор и балканские страны. – М., 1978; 9. Белоусова З.С. Французская дипломатия накануне Мюнхена. – М., 1964; Поляков В.Г. Англия и Мюнхенский сговор. – М., 1960; Мельников Ю.М. США и гитлеровская Германия. 1933-1939 гг. – М., 1969; Петерс И.А. СССР, Чехословакия и европейская политика накануне Мюнхена. – С.8; 11. Там само. – С.9; 12. Kenan G. F. Soviet Foreign Policy. 1917-1941. - New York.- 1960. – P.85; 13. Rubinstein A.Z. The Foreign Policy of the Soviet Union. – New York, 1960, - P.124; 14. Ulam A.V. Expansion and Coexistence. A History of Soviet Foreign Policy. 1917-1967. – New York, 1968; Shulman M.D. Stalin's Foreign Policy Reappraised. – Cambridge, 1973; 15. Belloff M. The Foreign Policy of Soviet Russia. 1929-1941. – London, 1960; Huslam J. Soviet Foreign Policy. – London, 1983; 16. Эррио Э. Из прошлого. Между двумя мировыми войнами. 1914-1936. – М., 1958; Табуи Ж. Двадцать лет дипломатической борьбы. – М., 1960; 17. Верт Н. История советского государства. 1900-1991. Пер. с франц. – М., 2003. – С. 277-278.

А.В. Войнаровський

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ В ПОЛЬЩІ У 1944 - 1948 РР.

Вивчення суспільно-політичних процесів другої половини 40-х рр. ХХ ст. в Польщі, на засадах об'єктивності стало можливим в нашій країні не лише після подолання ідеологічної монополії комуністів у науці в кінці 80-х на початку 90-х рр. ХХ ст., але в значній мірі завдяки введення до наукового обігу раніше засекречених документів. Адже раніше формування збірників документів відбувались на чітко окреслених принципах селективності, які були зумовлені політичним замовленням. Це визначало характер історіографії по вивченню історії Польщі у

1944–1989 рр. та характеризувало дослідження або ж надмірною емоційністю або ж ідеологічною заангажованістю.

Джерельна база вивчення проблем становлення тоталітарного режиму істотно розширилась. Доступними для фахівців стали утаємничені фонди архівів радянського керівництва, які безпосередньо стосуються Польщі. Але необхідно зауважити, що досить великий обсяг документів було опубліковано в радянський період, і не враховувати їх було б некоректно. По-перше, вони містять чималий фактаж, по-друге, їх критичний аналіз і співставлення з іншими джерелами дозволяють простежити подвійність стандартів радянської політики (між гаслами і реальними справами).

Вже наголошувалось, що одним з вагомих чинників у вивченні становлення тоталітарного режиму в Польщі є вплив радянського фактора. В 60-70-і рр. XX ст. в СРСР було підготовлено кілька фундаментальних збірників документів по історії радянсько-польських відносин. Тут містилися офіційні документи вищого партійного керівництва, урядових установ, громадських організацій обох країн. Звісно, підбір матеріалів здійснювався у відповідності з ідеологічною доктриною, радянсько-польська співпраця характеризувалася виключно з позитивного боку. Емоційно засуджувалися спроби буржуазно-клерикальних сил в Польщі стати на заваді до розбудови «справедливого» соціалістичного ладу. Підкреслювалися переваги економічної співпраці Польщі з СРСР. Неодноразово наголошувалося на визвольній місії СРСР у 1944 – 1945 рр. Характерною рисою підбірки є домінування декларативних документів – офіційних договорів, угод, заяв.¹

На початку 60-х рр. XX ст., після лібералізації в певній мірі суспільного життя у ПНР, польські історики готують збірки документів в яких висвітлюються політичні процеси другої половини 40-х рр. XX ст. Необхідно зауважити, що незважаючи на цензуру та ідеологічні штампи, польським дослідникам вдалося більш-менш об'єктивно висвітлити ці процеси. Вагома увага приділялася проблемі робітничого руху та особливо об'єднавчому процесу між ППР та ППС. Звичайно ж, пріоритет та визначальна роль у суспільному житті та революційних перетвореннях надавалися ППР, але висвітлювалася і діяльність інших партій.

Загострення суспільного конфлікту в Польщі, активізація «Солідарності» на початку 80-х рр. зумовили посилення цензури та ідеологічного комуністичного пресингу з боку держави. Збірки документів, що видавалися офіційною владою ПНР в цей час спрямовані на позитивне висвітлення діяльності комуністів в 1944 – 1948 рр.²

Активну дослідницьку роботу здійснювали польські історики в еміграції. Одним з головних осередків збереження документів еміграційного та підпільного урядів періоду 1940 – 1946 рр. був Лондон. Тут наприкінці 60-х рр. було систематизовано і опубліковано збірник документів по дипломатичних відносинах між СРСР і польським урядом в еміграції під час Другої світової війни, висвітлювались конфліктні аспекти взаємин радянського керівництва з еміграційним урядом. Особлива увага приділялась проблемам Катині, Варшавського повстання, суперечностям з приводу територіального устрою польської держави³.

Як вже наголошувалося, розпад СРСР та супутні йому процеси лібералізації сприяли оприлюдненню раніше засекречених матеріалів. Інститут слов'янознавства і балканістики Російської Академії наук підготував до публікації збірник матеріалів «Східна Європа в документах російських архівів 1944 – 1953 рр.»⁴. Матеріали опубліковані тут, а також в інших збірниках чітко окреслюють, що Польща є сферою впливу СРСР і весь політичний розвиток є залежним від Москви. Тут опубліковано доповідні записки, листи вищому радянському керівництву від політичних, військових, урядових діячів; стенограми переговорів, різноманітні рекомендації.

Збірник документів «СРСР – Польща. Механізми підпорядкування. 1944-1949 рр.» містить переважно матеріали радянських силових відомств⁵. На підставі цих документів зовнішню політику СРСР в Польщі можна характеризувати як прояв імперської політики з активним застосуванням у різних формах репресивно-силового апарату. Збірка документів окреслює окремі моменти дій московського керівництва по відношенню до Польщі в 1944 – 1949 рр. Вибір саме таких хронологічних рамок зумовлено тим, що в 1943 – 1944 рр. створено структури, яким Й.Сталін передавав владу в Польщі – СПП, КРН і ПКНВ. В збірнику опубліковано документи, причому переважаюча їх кількість відносяться до первинної інформації – це рапорти, звіти, запис бесід з польськими політичними та державними діячами, а також документи Союзу польських патріотів, Центрального бюро комуністів Польщі в СРСР, ЦК ППР і т. д. Опубліковані документи належать до тієї частини апарату ЦК ВКП (б), котра займалась іноземними комуністичними партіями і зв'язаними з ними організаціями, а також емігрантами-комуністами в СРСР.

В збірнику документів «Радянський фактор у Східній Європі. 1944 – 1953 рр.» розміщено матеріали, які доводять, що головним політичним змістом цього етапу в розвитку країн регіону Центральної та Південно-Східної Європи стало формування коаліційних демократичних урядів за активної участі комуністів та боротьба різних політичних сил за домінування в громадському житті та визначення вектору суспільного розвитку⁶.

Після польської «оксамитової революції 1989 р.» інтерес до подій 1944- 1948 рр. у Польщі неабияк зростає, і це цілком логічно, адже до цього офіційна наука була змушена дотримуватись чітко окреслених ідеологією рамок. Можливість легально працювати та долучити раніше секретну інформацію, вільний доступ документів, які зберігались на Заході, сприяють публікації збірок документів. В опублікованих матеріалах висвітлюється рух опору тоталітарному режиму, масові депортації, діяльність каральних структур.

Характерною рисою для досліджень з даної проблеми є те, що насадження сталінсько-радянської моделі соціалізму в Польщі тривалий час західна та емігрантська історіографія обґрунтовувала на принципах примітивного редуccionізму, акцентуючи, що режим встановлено військовою присутністю СРСР, всі інші чинники значення не мають. Натомість радянська історична наука оперувала законами марксистської діалектики та доводила закономірність поступу польського суспільства до соціалізму.

Питання становлення тоталітаризму в Польщі й досі є часто політично забарвленим і щільно пов'язано з вивченням впливу радянського фактора на внутрішні процеси в країнах регіону. В класичній радянській історичній науці, незважаючи на ретельність деяких конкретно-історичних досліджень, цей фактор розглядався однобічно, виключно в загальних рисах та як позитивний. По суті це була не історична оцінка, а обслуговування історичними засобами ідеологічного замовлення радянської партноменклатури з метою формування позитивного іміджу СРСР як в середині країни, так і за кордоном. На основі індивідуальних праць створювались написані в цьому руслі і колективні монографії. Безумовно, ще раз підкреслимо, ці праці вимагають критичного ставлення, їх насиченість міфами та ідеологемами достатньо велика. Але, разом з тим, необхідно віддати належне авторам за дотримання історичної канви подій, опрацювання значної джерельної бази, але звісно ж в межах офіційної ідеології.

В радянській історіографії як правило простежується чітко окреслена характеристика поступу Польщі в 1944 – 1948 рр. В країні назріла революційна ситуація, яка логічно переросла в становлення режиму народної демократії, а згодом, відповідно до прагнень трудящих, польський народ розпочав будівництво соціалізму. Обов'язково позитивно висвітлювалась «братерська» допомога СРСР у розбудові соціалістичного ладу та відстоювання інтересів Польщі на міжнародній арені. Необхідними складовими побудови соціалізму були марксистсько-ленінська теорія та «досвід Великого Жовтня». Звісно ж, не обминався увагою і момент загострення класової боротьби. В цьому випадку не обминали можливості затаврувати «буржуазно-клерикальні реакційні елементи», підтримувані Заходом.

Одним з перших політичних памфлетів була публікація відомої радянської письменниці В.Василевської на адресу С.Миколайчика. (Василевська В. Кар'єра зрадника. Сучасне і майбутнє. – 1948. - № 5. – С. 5). В даному опусі лідера опозиційної до влади ПСЛ таврують як зрадника польського народу⁷.

Л.Федоренко у дослідженні «Здійснення культурної революції в ПНР (1944 – 1956 рр.)» в 70-х рр. центральним моментом відродження польської культури вважає радянську допомогу. В роботі розглядаються політичні та соціально-економічні передумови культурної революції, обґрунтовані марксистсько-ленінською теорією. Першочерговий акцент наголошується на перетвореннях в галузі освіти, ліквідації неписьменності, скасуванню станового характеру освіти та науки, формуванню нової соціалістичної інтелігенції. Чимала увага приділяється кількісному розширенню засобів масової інформації та їх ролі в пропаганді соціалістичного способу життя.⁸

Схожої спрямованості є робота Л.Чекаленко «Радянсько-польська співпраця в галузі науки та вищої освіти (1945 – 1975 рр.)». Особливістю її акцентування уваги на співпраці в галузі культури між Польщею та УРСР⁹.

А.Шулус розглядає проблему переростання визвольної боротьби в народно-демократичну революцію в Польщі (1939 – 1945 рр.), акцентує увагу на переростанні боротьби за визволення країни від німецьких окупантів в докорінні зміни суспільного устрою¹⁰.

В публікації Ю. Макара в 70-і рр. «ПНР на міжнародній арені» наголошувалось, свобода Польщі двічі була здобута завдяки країні Рад (1917 р., 1944 р.), в міжнародних відносинах СРСР – Польща основою є ленінські принципи гуманності, польська буржуазія проявила «чорну

невдячність» в 20-30-і рр. до СРСР, зовнішня політика СРСР базується в першу чергу на братерстві з Радянським Союзом¹¹.

Цей же автор в дослідженні «Історичні передумови переходу Польщі до соціалізму» вказує, що головна подія ХХ ст. – «жовтень 1917 р.», історична спільність російського і польського революційного руху є незаперечним фактом, засуджуються національні мотиви визвольного руху, в Польщі вони мають характер буржуазного націоналізму, а головними і домінуючими є класові інтереси, буржуазний лад - головна причина поразки у війні 1939 р. Підкреслюється ключова роль ППР у побудові в Польщі соціалізму. Перехід у 1944 р. до соціалістичного ладу є закономірним результатом внутрішніх соціально-економічних суперечностей, присутність радянських військ була позитивним моментом, але не відіграла ніякої ролі, на заході історики пишуть про «експорт революції», але це нісенітниця. Життєво важливими кроками у відновленні польської державності було створення КРН та ПКНВ. Гальмівну та реакційну роль зіграла ПСЛ¹².

Але попри вимушену ідеологічну спрямованість Ю. Макар в кінці 80-х рр. здійснює детальний аналіз польської історіографії з проблем суспільних перетворень в другій половині 40-х років¹³.

Львівський історик Л. Зашкільняк на початку 70-х рр. в праці «Класова боротьба в Польщі в 1945 – 1947 рр.» визначає, що боротьба з реакцією мала характер «малої» громадянської війни, лише у серпні-вересні 1945 р. ППР проведено у Варшавському воєводстві 400 мітингів проти бандитів з АК, за реалізацію соціалістичних перетворень. Сильний тиск пропагандистського механізму комуністів на населення – агітації, репресії, нормативні зміни. Окрім того, зазначений автор здійснює низку досліджень з політичної історії того часу які містять багатий фактичний матеріал. Хоч матеріал опрацьовано в дусі тієї епохи, але цінним є фактаж, який можна інтерпретувати і сьогодні¹⁴.

О.Юрченко розглядає проблеми надання СРСР дипломатичної допомоги у відстоюванні західних та північних кордонів польської держави, в її роботі простежується різке протиставлення радянської і західної зовнішньої політики.¹⁵

Відомими радянськими полоністами московської школи, які досліджували саме цей період, були А.Носкова, В.Парсаданова та І.Яжборовська. Вони розглядали проблеми двох таборів руху опору німецькій окупації та їх взаємини з СРСР, селянський рух і його вплив на політичні процеси, радянсько-польське співробітництво, проблему національного фронту¹⁶.

Суспільно-політична криза початку 80-х спонукала польських істориків до нового обґрунтування передумов переходу до соціалізму, частково це була відповідь на публікації А.Шафа, Л.Колаковського, Л.Новака які емігрували за кордон, і критикували перетворення, визнаючи основною характерною рисою змін у повоєнній Польщі радянську військову присутність¹⁷.

В першій половині 80-х рр. в ПНР відкрито дискусію «Теоретичні аспекти переходу до соціалізму». Ідеологічно комуністів виправдовує М. Ожеховський, здійснюючи низку публікацій в журналі «Нове дрого», Г.Холай започатковує дискусію «Розвиток марксизму і суспільні науки», Г.Беднарський - «Марксизм-ленінізм і розвиток суспільних наук в ПНР».

Польський вчений Р.Назаревич в 70-і рр. характерною рисою діяльності польського уряду в еміграції вважав створення законспірованих збройних загонів для захоплення влади після визволення Польщі СРСР, а не боротьбу з окупантами. Лондонський табір лише стимулював щоб США і Великобританія створювали тиск на СРСР, спонукаючи до напруження у взаєминах між союзниками. Операція «Буря» не дала жодного ефекту у справі звільнення Польщі, це не що інше як велика авантюра. Він же у 1985 р. оцінює утворення ПКНВ як відродження «незалежної польської державності», чим було покладено фінальний етап загальнонаціональних прагнень забезпечення Польщі справедливих кордонів і належного місця в Європейській спільноті. Також Р.Назаревич аналізує декларацію ППР «За що ми боремося?», і як її логічне продовження є програма сформульована в липневому маніфесті ПКНВ, які свідчать про встановлення диктатури пролетаріату. Підтвердженням цього є перші кроки влади по націоналізації поміщицьких земель. Захоплення влади ПКНВ, на його думку сприяло швидшому звільненню країни від німецьких окупантів, представники еміграції були недопущені до влади, дії яких мали на меті завдання шкоди польському народу. Також, вважає він, було ліквідовано можливий шкідливий вплив іноземного капіталу¹⁸.

Я.Голембіовський і В.Гурч «Характер та етапи народної революції в Польщі». Г.Слабек «Польська революція – стадії розвитку і характер (1944 - 1970)» і Н.Коломейчик «Концепція побудови основ соціалізму в європейських країнах народної демократії (1945 - 1948)». Ці автори в середині 70-х розглядають зміни в Польщі як закономірну зміну однієї суспільної формації іншою. XI з'їзд польських істориків в Торуні. Домінує точка зору, що революція з самого початку мала чітко

окреслений соціалістичний характер. М.Ожеховський стверджує, що взяття влади в 1944 р. КРН і ПКНВ відбулось шляхом звершеного факту, і є чіткою ознакою початку соціалістичної революції¹⁹.

Т.Валіхновський, Г.Домінічак, Р.Халяба не лише позитивно оцінюють зміни, але й вказують на труднощі, що постали перед новою владою. Відсутність досвіду державного управління в класу який захопив владу, кадрові проблеми. Тому часто доводилось залучати довоєнні кадри, які не завжди відзначалися «надійністю». Захід і реакційне підпілля активно підтримували опозицію в особі Миколайчика, чим теж істотно гальмували рух вперед. Рух підпілля оцінюється як виступи проти народної влади²⁰.

Польський історик Б.Мінц в 70-і рр. декларував, що соціально-економічні зміни були зумовлені такими чинниками: важкі втрати внаслідок війни, регіональна специфіка проведення аграрної реформи, перехід від аграрного до індустріального суспільства (а саме форсований розвиток важкої промисловості) здійснювався за рахунок сільського господарства та рівня життя людей. Але головною метою урядової концепції було зростання споживання і на 1949 р. її вдалося досягти²¹.

Н.Коломейчик, Б.Сиздек, В.Гуру, З.Козек розглядали як одну з найважливіших передумов перемоги соціалізму подолання розколу в робітничому русі. Революційний і реформістський напрями в робітничому русі були відмінними до об'єднання в національному питанні, перші орієнтувалися на інтернаціоналізм, другі були націоналістами. Концепція ППР спонукала до формування потужного крила в соціалістичній партії, істотно розширила в останні воєнні роки базу робітничої партії. Наголошується, що саме ППР виступила ініціатором консолідації згуртування робітничих партій²².

Активно розглядають польські історики і проблеми зовнішньої політики в період 1944 – 1948 рр. М.Нурек і Л.Зиблікевич дають порівняльний аналіз політики США і Великобританії по відношенню до Польщі, причому оцінка її позитивна. Найбільший інтерес викликають такі проблеми – криза польського уряду в еміграції, докорінна зміна у відносинах з СРСР, політика великих держав по відношенню до Польщі²³.

Аугустяньски Ю. в праці «Встановлення народної влади і боротьба з контрреволюцією в ПНР (1944 – 1947 рр.)» проводить аналогії між ПСЛ в 1944 – 1947 рр. та Солідарністю на початку 80-х років ХХ ст. Він вважає, що поступ Польщі в даний період від капіталізму до соціалізму є цілком закономірним. Це в черговий раз підтверджує істинність марксистсько-ленінського вчення, надзвичайно позитивно оцінюється проведення аграрної реформи та націоналізації. На його думку «Солідарність» популяризує через листівки фальшиву інформацію про події 1944 – 1948 рр. Остаточною подією, що знаменувала перемогу соціалізму, на його думку, є результати виборів 19.I.1947 р.²⁴

Історичний поступ 1944 –1948 рр. був однією з головних тем польських дослідників в еміграції в період «холодної війни». В Лондоні, Парижі, Нью-Йорку регулярно видавались часописи, мемуари, дослідження. Одним з найвідоміших видань була серія «Зошити Історичні». Як правило зосереджувалися на проблемі радянського впливу на формуванні комуністичної системи в Польщі, особливо на діяльності карально-репресивного апарату²⁵.

Особливу цінність мають мемуари і спогади діячів еміграційного уряду та тих, кому вдалось виїхати на Захід. Це спогади С.Миколайчика «Батьківщина під радянським пануванням», «Поневолення Польщі, приклад радянської агресії», В.Андерс «Без останнього розділу. Спогади з 1939 –1946 років».²⁶

Офіцер розвідки Червоної Армії В. Нікольський, очевидець подій 1944 – 1947 рр. у своїх спогадах наголошує, що взаємини між населенням, новою владою і радянським командуванням були досить непростими. Вимушене визнання радянською владою церкви в Польщі; вкрай важко проходить аграрна реформа, селяни відмовляються брати чужу землю, за це буде «кара божа»; росіяни сприймаються як історичні вороги особливо молодим поколінням: найчастіше згадки про окупацію 1939р., розстріли офіцерів в Катині, ненадання допомоги повстанцям Варшави у 1944 р.²⁷

На сучасному етапі в російській історіографії окреслилось дві головні позиції. Одні роблять вирішальний наголос, на домінуючій ролі радянського силового втручання щодо становлення в Центральній та Південно-Східній Європі комуністичних режимів. Всі процеси були зумовлені вирішальним впливом Кремля: нове керівництво не мало істотної соціальної підтримки, з перших кроків відновлення державності відчувало постійний тиск з радянського боку. Така позиція здебільшого підтримується і в сучасних національних історіографіях країн Центральної та Південно-Східної Європи. В такому випадку постає висновок, що абсолютно виключається наявність в цих соціумах різноманітних суспільно-політичних течій, в тому числі і ліворадикальної, та відсутність будь-яких альтернатив повоєнного поступу. Цікавим з такої позиції є й інший факт, а чи була взагалі в радянського керівництва зміна ставлення в зовнішній політиці від підтримки демократичних і

антифашистських блоків у 1944 – 1945 рр. до форсування комуністичних переворотів в 1946 – 1948 рр., та встановлення монопольної влади комуністів²⁸.

Прихильники іншої позиції акцентують свою увагу на визначенні балансу внутрішнього та зовнішнього (причому зовнішнього не лише радянського, але й західного) факторів конкретно для кожної країни та в залежності від конкретного етапу її повоєнного розвитку. Багато в чому констатується як визначальний радянський чинник, але поряд з цим визнають наявність в суспільствах регіону реальних альтернатив перспективи встановлення монопольної влади комуністів з одного боку, а з іншого боку, безперечно соціальної бази ліворадикальних рухів, як і боротьбу носіїв цієї ідеології за її реалізацію. Пропонується розглянути вплив радянського фактору в динаміці, відмовившись від оцінки його однобічно-негативного впливу і вважати, що цей чинник заслуговує на більш гнучкі характеристики. Однобічність та однозначність ролі радянського фактора, вважають прихильники цієї точки зору, безумовно призведе до породження нових стереотипів та міфологем.²⁹

Підтверджує це точка зору відомого західного дослідника, так, американський історик та політолог Дж. Геддіс, обговорюючи в 1991 році необхідність введення в науковий обіг матеріалів, засекречених в радянських архівах, для об'єктивного вивчення «холодної війни», підкреслив: «немає жодної події в період з 1945 по 1953 рр., коли б західні історики були впевнені, що вони розуміють логіку та перспективу дій керівництва СРСР...»³⁰.

Проблема державності для поляків є не лише питанням наукового дискурсу, але в чималій мірі питанням національної гідності. Тому проблема трансформації політичних інституцій в 1944 – 1948 рр. є однією з найбільш актуальних в сучасній історичній науці Польщі. Проведено величезну роботу по систематизації фактичного матеріалу і опубліковано збірники документів, здійснюються теоретичні дослідження функціонування політичної системи. Проте, і на те існують об'єктивні підстави, минуло досить небагато часу, що зумовлює певну емоційну насиченість досліджень, їх політичну антиросійську забарвленість.

А.Дудек та А.Пачковський детально дослідили діяльність карально-репресивної системи. На їх думку в Польщі вона була «гідною» наступницею НКВС. СРСР доклав чималих зусиль для підготовки кадрів польських органів безпеки³¹.

Д.Балішевський висвітлює пропагандистську діяльність комуністичних сил, їх вплив на деформацію громадської думки. Будь-яка інформація, котра суперечить офіційній, намагається бути витіснена. Йдуть активні спроби формування нового способу життя³².

Досить цікавим не лише в історичному, але й в політологічному аспекті є дослідження В.Пржемишової щодо зміни правлячої еліти в польському соціумі впродовж першої половини ХХ ст. Вирішальні події відбуваються на її думку саме в другій половині 40-х років. В цей час до влади приходять ті соціальні верстви, які в принципі нещодавно не могли на це сподіватись. Якщо раніше це був привілей аристократії, то відтепер доступ до влади отримали представники нижчих щаблів соціальної ієрархії. Відповідно, це позначилось на якості управлінських функцій³³.

Як відомо, тоталітаризм є носієм нової релігії, а кожна нова віра є нетерпимим до попередників. Б.Фіалковська досить ретельно вивчає взаємини правлячої партії (спочатку ППР, потім ПОРП) з костюлом. Дослідниця стверджує, на першому етапі ставлення керівної партії, яка фактично злилася з державою, було відносно толерантним, хронологічно це триває до 1947 р. Хоча і в цей час церква зазнає утисків, але в більш завуальованій формі. Для першого етапу характерним є формальне, правове обмеження ролі церкви. Після перемоги на виборах та утвердження однопартійності розпочинається жорсткий тиск на церкву, та витіснення її з усіх сфер життя³⁴.

З. Хемерлінг та М. Надольський ретельно опрацювали різноманітні форми руху опору становленню тоталітарному режиму в Польщі. Характерною рисою польського опору комуністичному диктату були різноманітні форми протесту – від збройної боротьби до акцій громадянської непокорі. М. Надольський також наголошує на специфіці ідеологічної ситуації. Програма ППР була демагогією в антикомуністичному польському суспільстві і тому польські комуністи скористались програмою ППС при утворенні ПОРП. Хоча реально діяли як комуністи, гасло другорядне, головне взяти владу в свої руки. Утворення ПОРП комуністи характеризують як тріумф “демократії”, хоча реально це була перемога “сили над демократією”³⁵.

Дослідники П.Ярошевич та Б.Ролінський взагалі не визнають відродження польської державності в 1944 р., на їх погляд, окупація, яка розпочалась у вересні 1939 р. набула логічного продовження з встановленням маріонеткової влади польських комуністів у 1944 –1948 рр. В ході контрреволюційного перевороту до влади прийшли антипольські сили і окупаційний режим продовжився до 1989 р. з втратою південно-східних територій³⁶.

Е.Косцік та Ф.Кусяк як складову політичних перетворень розглядають масові переселення та колонізацію новоприєднаних північних і західних територій. Документальні дані свідчать, що найбільше прихильників нового режиму виявилось саме на приєднаних територіях. Причиною того є стан соціальної дезорієнтації та пільгові умови для польських переселенців³⁷.

Одним з найбільш фундаментальних досліджень лівого тоталітаризму є праця Т.Шароти “Комунізм. Ідеологія, система, люди”. Тут здійснюється глибинний аналіз взаємозумовленості політичних і соціальних процесів, особливостей національної ментальності. Здійснено порівняння механізмів становлення командно-адміністративної системи в Польщі та інших країнах Центральної Європи³⁸.

Поступ польських комуністів від “народної демократії” до сталінізму розглядає А.Полжак. Зміну їх політичного курсу він пов’язує з розв’язанням “холодної війни” та зміну зовнішньополітичної доктрини СРСР. Він вказує на невідповідність між гаслами ППР та реальними справами. Остаточною датою утвердження тоталітарного режиму він вважає 1950 р.³⁹

Детальний аналіз результатів парламентських виборів в Польщі 1947 р. які стали поворотним моментом до насадження комуністичної системи влади, здійснює Д.Пасіяк-Васік. Опрацювавши архівні матеріали ПСЛ, які в 1947 р. проводили паралельно з владою підрахунок голосів та фіксували порушення законодавства з боку влади, вона приходять до висновку: вибори було грубо фальсифіковано. Але, опинившись без підтримки західних країн, перебуваючи в атмосфері терору, здійснюваного силовими відомствами, комуністичні сили зуміли задекларувати свій прихід до влади і, таким чином, оголосити себе легітимними⁴⁰.

Польща, напевно, ледь не єдина країна Центральної Європи де потужного розвитку, завдяки особистим старанням В.Гомулки, набула соціологія. Тому надзвичайно цікавим є соціологічний зріз проблеми становлення тоталітарного режиму здійснений Я. Щепанським. Окрім радянського фактора, важливу роль в перемозі комуністів в другій половині 40-х рр., зіграв чинник маргіналізації польського суспільства. За оцінкою Щепанського, – це явище багатовекторне і потребує свого подальшого дослідження, але соціальна дезорганізація є безумовно вагомою підставою нав’язування полякам сталінізму⁴¹.

Функціональні характеристики командно-адміністративної системи в Польщі окреслює у своїх працях А.Верблан, поступ партійного життя в 1944 – 1950 рр. аналізує Й.Врона⁴².

Звісно ж, це є доволі неповний, фрагментарний та стислий огляд вивчення проблем тоталітаризму в Польщі польськими вченими. Але цей огляд дає можливість окреслити головні тенденції в сучасній польській історичній науці.

Вивчення польського досвіду тоталітаризму є вкрай важливим для української історичної науки. В певній мірі це спільність історичної долі, адже як Україна, так і Польща, звичайно в різній мірі, були залежними від Москви. Окрім того, становлення комуністичної системи влади в Польщі в 40-х рр. зумовило ескалацію українсько-польського конфлікту, відлуння якого триває до цього часу. Трагічною сторінкою є протистояння УПА з одного боку та АК з іншого, обидві національні сили виявились жертвами радянської імперії. Не менш болючою темою є трансфер українців і поляків в 1944 – 1948 рр. І тому, лише об’єктивно дослідивши події тієї доби, два народи можуть дійти до порозуміння та побудувати конструктивну співпрацю.

Відразу по здобуттю незалежності українські дослідники починають плідно працювати над різними аспектами становлення тоталітарного режиму в Польщі.

Фундаментальні дослідження історії та історіографії Польщі належать Л.Зашкільняку. Розглядаються складні аспекти відновлення державності після війни. Важливим у політичній боротьбі між демократичними і промосковськими силами для світової громадськості вважає декларування перемоги комуністичного блоку на виборах 1947 р. Остаточним утвердженням комуністичної системи є встановлення партійної монополії після об’єднавчого з’їзду ППР та ППС та проголошення ПОРП⁴³.

І.Люшин аналізує роль селянських військових формувань у національно-визвольній боротьбі польського народу за часів Другої світової війни. Вперше настільки активна участь селян у збройній боротьбі, принцип організації яких був не політична основа, а соціальна однорідність. Хоча згодом селянство виступить як вагома політична сила. В кінці війни зростає прагнення селян до участі в політичному житті. Інша проблема над якою він працює це українське питання в Польщі в 1939 – 1945 рр. та протистояння УПА і АК⁴⁴.

Л.Шваб розглядає проблему об’єднавчого процесу в польському робітничому русі в період 1943 – 1948 рр. З моменту відродження у 1942 р. польська комуністична партія отримує нейтральну назву ППР. Маскування комуністів під робітничу партію було об’єктивною необхідністю через її

несприйняття. Важливим кроком, до якого вдалася ППР і який зробив ставлення поляків дещо толерантнішим, – це запозичення ідеології соціалістів, другий – об'єднання в одну структуру ППР і ППС. На старті ППС мала значно сильніші позиції, але визначальним чинником виявилась підтримка СРСР. Саме за радянської підтримки було сформовано єдину ПОРП⁴⁵.

Досить цікавими є дослідження В.В'ятровича, в яких розглядаються погляди ідейних натхненників оунівського руху другої половини 40-х – початку 50-х рр. щодо становлення в Польщі прорадянської системи⁴⁶.

Отже, за останні роки істотно збагатилась джерельна база, введення до наукового обігу величезної кількості нових даних з радянських (зараз російських) архівів, систематизовано численні збірки документів у Польщі. Завдяки цьому сформовано нову, більш повну джерельну базу, вільну від ідеологічних обмежень, що дозволяє більш ґрунтовно аналізувати суспільно-політичні процеси в Польщі в останні воєнні та перші повоєнні роки, визначити роль радянської присутності в регіоні на зламному етапі його історії, та спробувати побудувати об'єктивну картину минулого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Отв. ред. И.Хренов, Т.Цельсяк и др. – М., 1974. – Т. 8. – 680 с.; Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Отв. ред. И.Хренов, Т.Цельсяк и др. – М., 1976. – Т. 9. – 520 с.; Документы и материалы по истории советско-польских отношений. / Отв. ред. И.Костюшко и др. – М., 1963. – 603 с.; 2. Archiwum ruchu robotniczego. – Warszawa, 1973. – Т. 1. – 421 s.; Archiwum ruchu robotniczego. – Warszawa, 1975. – Т. 2. – 391 s.; Archiwum ruchu robotniczego. – Warszawa, 1976. – Т. 3. – 399 s.; Archiwum ruchu robotniczego. – Warszawa, 1977. – Т. 4. – 275 s.; Archiwum ruchu robotniczego. – Warszawa, 1977. – Т. 5. – 378 s.; Dokumenty odrodzonej Polskiej Partii Socjalistycznej 1944 – 1948. / Opr. B. Syzdek // Materiały i studia z najnowszej historii Polski/ - Warszawa, 1965. – Т. 2. – 256 s.; Polska partia robotnicza. Dokumenty programowe 1942 – 1948. – Warszawa, 1984. 684 s. 3. Documents on Polish – Soviet Relations 1939 – 1945. – London, 1967. – Vol. 2. – 578 p.; 4. Восточная Европа в документах российских архивов 1944 – 1953 гг. / Сост. Н.Барина и др. – М., 1998. – Т. 1. – 968 с.; Восточная Европа в документах российских архивов. 1944 – 1948 гг. – М., Новосибирск, 1997. – Т.1. – 1052 с.; 5. СССР – Польша. Механизмы подчинения. 1944 – 1949 гг.: Сборник документов. – М., 1995. – 412 с.; 6. НКВД и польское подполье (По особым папкам И. Сталина). Отв. ред. А.Носкова. – М. 1994. – 344 с.; Советский фактор в Восточной Европе. 1944 – 1953 гг. В 2-х тт. Документы / т.1. 1944 – 1948 гг. Отв. редактор Т. Волокитина. – М., 1999. – 687 с.; 7. Василевська В. Кар'єра зрадника.// - Сучасне і майбутнє. – 1948. - № 5. – С.5.; 8. Революционно-демократическое движение в странах Восточной Европы второй половины XX века и его роль в развитии интернациональных связей. Под ред. Брык М. – Львов, 1985. – 166 с.; 9. Чекаленко Л. Советско-польское сотрудничество в области науки и высшего образования. 1945 – 1975. – К., 1977. – 182 с.; 10. Шулу А. О перерастании национально-освободительной борьбы в народно-демократическую революцию в Польше (1939-1945). – Вильнюс, 1964. – 44 с.; 11. Макар Ю. Про висвітлення історії Варшавського повстання 1944 р. на Заході.// Питання нової та новітньої історії./ Міжвідомчий науковий збірник. Львов, 1973. – Вип. 16. – С. 117-129.; 12. Макар Ю. ПНР на міжнародній арені 1944 – 1974 рр.// Український історичний журнал. – 1974. - № 9. – С. 88-96.; Макар Ю. Історичні передумови переходу Польщі до соціалізму // Український історичний журнал. – 1979. - № 5. – С. 50-57.; 13. Макар Ю. Істориографія революційних преобразованій в Польше (1944 – 1949 гг.). – М., 1987. - 151 с.; 14. Зашкільняк Л. Борьба ППР против реакции за установление и упрочнение народно-демократического строя в Польше (1944 – 1948). – Львов, 1975. – 193 с.; Зашкільняк Л. Досвід Великої Жовтня і зміцнення народно-демократичних перетворень у Польщі в 1944 – 1974 рр.// Проблеми слов'янознавства. – 1977. – Вип. 16. – С. 51-63.; Зашкільняк Л. Класова боротьба у Польщі в 1945 – 1947 рр. // Український історичний журнал. – 1974. - № 7. – С. 87-91.; 15. Юрченко О. Победа народно-демократического строя в Польше. Борьба Советского Союза за свободу, территориальную целостность и суверенитет Польской Республики. (1944 – 1949). – К., 1984. – 227 с.; 16. Носкова А. Крестьянское политическое движение в Польше в 1939 – 1945 гг. – М., 1987. – 316 с.; Парсаданова В. Формирование национального фронта в Польше (1944 – 1946). – М., 1976. – 276 с.; Парсаданова В. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны, 1941 – 1945 гг. – М., 1982. – 269 с.; Яжборовская И.С. Рабочий класс и революции в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. // Рабочий класс и современный мир. – 1986. - № 2. – С. 170 – 178.; Яжборовская И.С. О характере и этапах революционного процесса в Польше в 1944 – 1948 гг. // Вопросы истории. – 1973. - № 3. – С.67 – 77; 17. Materiały i studia z najnowszej historii Polski. – Warszawa, 1965, - Т. 2. – 370 s.; Новак Т. Армія Людова. – Львов, 1960. – 107 с.; 18. Назаревич Р. Варшавское восстание 1944 года.// Новая и новейшая история. – 1989. - № 2. – С. 186-210.; 19. Волокитина Т., Мурашко Г., Носкова А. Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе. 1944 – 1948 гг. – М., 1993. – 284 с.; 20. Валихновский Т. Борьба за установление и укрепление народной власти в Польше. // Новая и новейшая история. – 1984. - № 5. – С. 19 – 33.; Валихновский Т. У истоков борьбы с реакционным подпольем в Польше 1944 – 1948 гг. – К., 1984. – 309 с.; 21. Droga do zjednoszenia PPR i PPS. Kronika i dokumentacja./ Opr. A.Kochanski // Nowe Drogi. – 1988. - № 7. – S. 140 – 151.; 22. Droga do zjednoszenia PPR i PPS. Kronika i dokumentacja./ Opr. A.Kochanski // Nowe Drogi. – 1988.

- № 4. – S. 77 – 89.; 23. Walichnowski T. U zrodel walk z podziemiem reakcyjnym w Polsce. – Warszawa. – 1980. – 239 s.; 24. Аугустянский Ю. Установление народной власти и борьба с контрреволюцией в ПНР. – М., 1985. – 20 с.; 25. Wojcik S. Na 30-lecie wyborow w Polsce. // Zesyty Historyczne. – Paryz, 1978. – Z. 43. – S. 12-38.; 26. Anders W. Bez ostatniego rozdzialu: Wspomnienia z lat 1939 – 1946. – Lublin, 1992. – 418 s. ; Mikolajczyk S. Zniewolenie Polski: przyklad sowieckiej agresji. – Warszawa, 1984. – 189 s.; 27. Никольский В. Заметки офицера разведки. Польша 1944 – 1945 гг. // Новая и новейшая история. – 2000. - № 1. – С.42-57.; 28. Волокитина Т., Мурашко Г., Носкова А. Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе. 1944 – 1948 гг. – М., 1993. – 284 с.; 29. Гибианский Л. Коминформ в действии. 1947 – 1948 гг. по архивных документах.// Новая и новейшая история. – 1996. – № 1-2. – С. 65 – 78.; 30. Гэддис Дж. Предварительные оценки послевоенного противостояния// Новая и новейшая история. – 1991. - № 3 – С. 62.; 31. Aparat bezpieczenstwa w Polsce w latach 1950-1952. Taktyka, strategia, metody. Wybor i opracowanie A.Dudek i A. Paczkowski. – Warszawa, 2000. – s.424.; 32. Baliszewski D., Kunert A. Pustrowany przewodnik po Polsce stalinowskiej 1944-1956, t.1 - (1944-1945). - Warszawa, 1999. – 114 s.; 33. Elity wladzy w Polsce a struktura spolczna w latach 1914 – 1956. Pod. red. W. Przemyslowa. - Warszawa, 1992. – 502 s.; 34. Fijalkowska B. Partia wobec religii i Kosciola w PRL. 1944-1955. – Olsztyn, 1999. – T.1. – 398 s.; 35. Hemmerling Z., Nadolski M. Opozycja antykomunistyczna w Polsce 1944 – 1956: Wybor dokumentow. – Warszawa, 1990. – 648 s.; 36. Jaroszewicz P., Rolinski B. Przerywam miczenie 1939 – 1989. – Warszawa, 1991. – 298 s.; 37. Koscik E. Osadnictwo wojskowe na obszarze dolnego Slaska i opolszczyzny w latach 1945-1948. – Wroclaw, 1993. – 308 s.; Kusiak F. Osoby uznane za obywateli ZSSR na ziemiach zachodnich i polnocnych Polski po II Wojne Swatwej. – Wroclaw, 1995. – S.142; 38. Komunizm. Ideologia, system, ludzie. Pod redakcji Tomasza Szaroty. – Warszawa, 2001. – S. 282.; 1947. Pod. red. D. Pasiak-Wasik. – 39. Polczak A. Walka komunistow o przymat polityczny w Polsce w latach 1945 – 1950; Od “demokracji” do stalinizacji. – Gliwice, 1992. – 354 s. ; 40. Falszerstwa wyborcze Warszawa, 2000. –T.1. - 250 s.; Falszerstwa wyborcze 1947. Pod. red. D. Pasiak-Wasik. – Warszawa, 2000. –T.2. - 284 s.; 41. Szepanski J. Polskie losi. - Warszawa, 1993. – 218 s.; 42. Werblan A. Stalinizm w Polsce. – Warszawa, 1991. – S. 122.; Wrona J.. System partyjny w Polsce. 1944-1950. - Warszawa, 1995. – 229 s.; 43. Зашкільняк Л. Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії. – К., 1992. – 128 с.; 44. Ільющин І. Селянські військові формування у національно-визвольній боротьбі польського народу часів II світової війни. – К., 1995. – 24 с.; 45. Шваб Л. Об'єднаний процес в польському робітничому русі в 1943 – 1945 рр. – Луцьк, 1994. – 154 с.; 46. <http://www.cdrv.org.ua/uvr.php> .

Ю.О. Ніколаєць

НОВАТОРИ ВИРОБНИЦТВА УРСР ПЕРІОДУ ХРУЩОВСЬКОЇ “ВІДЛИГИ” У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ

У історичних дослідженнях вітчизняних науковців широко висвітлювалися питання, пов'язані із діяльністю робітників-новаторів. Прагнучи продемонструвати високий рівень трудової активності населення, радянські вчені висвітлювали та узагальнювали різного роду новаторські починання трудящих. Вважалося, що в умовах соціалізму, коли кожен працює на себе, на своє суспільство, відкриваються широкі можливості для вияву творчої ініціативи і активності мільйонних мас. Тому науковці радянського періоду прагнули продемонструвати саме масовість новаторських починів трудящих. У історіографічному плані дослідження радянських вчених, у яких піднімалися різноманітні проблеми, пов'язані із поширенням новаторських починань робітників, за роки незалежності України практично не розглядалися. В період існування СРСР частково вони були проаналізовані у працях А.В.Санцевича¹, В.Г.Сарбея² та В.І.Юрчука³. Але їх висновки на сучасний момент суттєво застаріли. Вони оцінювали праці про новаторів виробництва передусім з державної позиції, яка полягала у тому, що люди мають віддано служити, у першу чергу, інтересам держави. Тому метою даної публікації є визначення стану висвітлення вітчизняними науковцями новаторської діяльності трудящих УРСР у визначений період.

Першими працями, де аналізувалися новаторські почини трудящих, були роботи самих робітників-новаторів виробництва, які звертали увагу на виробничі питання, пов'язані із продуктивним використанням техніки, освоєнням нових її зразків, налагодженням на підприємствах соціалістичного змагання⁴. Крім того, була опублікована велика кількість праць, у яких висвітлювалися трудові звершення передовиків виробництва у різних галузях народного господарства⁵. У цих дослідженнях висвітлюються біографії передових колгоспників, робітників, які своєю діяльністю багато зробили для розвитку вітчизняного народного господарства. Тут аналізуються їх методи праці та діяльність по передачі передового досвіду іншим працівникам. Головний акцент робиться на обґрунтуванні думки, що лише у соціалістичному суспільстві громадяни можуть повністю розкрити свої здібності і застосувати найкращі з них на благо держави.